

УДК 94(477.63)"1927/1929"

Н. Р. Романець

## РЕПРЕСИВНІ МЕХАНІЗМИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬНИХ КАМПАНІЙ 1927–1929 рр.

*У статті досліджено роль репресій у здійсненні хлібозаготівельних кампаній 1927–1929 рр. в українському селі. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, визначаються особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади. Показано, що протягом заготівельних кампаній 1927–1929 рр. репресії проти селян застосовувалися комплексно – разом по лінії надзвичайних органів (ДПУ), органів юстиції й радянських органів. Доведено, що в 1927–1929 рр. репресії перетворилися на основний інструмент забезпечення виконання державних хлібозаготівельних планів.*

**Ключові слова:** селянство, куркульство, хлібозаготівлі, репресії, політика, ДПУ.

Події 1927–1929 рр. історики часто називають прелюдією суцільної колективізації, оскільки саме тоді більшовицьке керівництво держави, відкинувши характерні для непу економічні важелі впливу, знову застосувало «воєнно-комуністичні» методи тиску на українське село. Хлібозаготівельні кампанії 1927–1929 рр. завжди викликали зацікавленість науковців, що доводять праці С. Кульчицького [1], В. Калініченко [2] та ін. Останнім часом завдяки розсекречуванню закритих фондів архівів, історики почали приділяти все більше уваги дослідженню репресивної складової господарсько-політичних кампаній 1927–1929 рр. Окремі сюжети цієї проблеми реконструйовані в наукових розвідках Г. Капустян [3], В. Виноградова [4], В. Ченцова [5]. Однак, на наш погляд, у зв'язку із залученням до наукового обігу нових, раніш невідомих джерел, репресивні механізми хлібозаготівельної кампанії 1927–1929 рр. потребують подальшого вивчення. Тому метою даної публікації є дослідження цілей, механізмів, особливостей репресивно-каральних заходів влади під час хлібозаготівель 1927–1929 рр.

Як відомо, приводом для повернення до «воєнно-комуністичних» методів заготівель стала так звана хлібозаготівельна криза 1927/28 р., яка виникла внаслідок «ножиць цін» на сільськогосподарську й промислову продукцію. Реакцією селянства на монополю високих цін на промислові товари стала відмова продавати зерно державі за низькими заготівельними цінами, що призвело до зростання ринкових цін на хліб. Щоб примусити селянство здавати хліб, держава вдалася до силових методів. Юридично їх підготували ще в 1926 р., коли Кримінальний кодекс РСФРР доповнили ст. 107, яка передбачала позбавлення волі на строк до трьох років з повною або частковою конфіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або не випуску таких на ринок». Одночасно ВУЦВК прийняв аналогічну ст. 127 Кримінального кодексу УСРР [6, с. 51]. Таким чином, невивезення селянами на ринок власної продукції почало кваліфікуватися як дія, що підпадає під кримінальну відповідальність.

Відправним моментом у розгортанні репресивного натиску на українське село стала директива ЦК ВКП(б) від 5 січня 1928 р. до місцевих парторганізацій, де Кремль у різкій формі вимагав «добитися рішучого перелому у хлібозаготівлях протягом одного тижня», санкціонувавши застосування «жорстких покарань» щодо куркулів «при стягненні недоїмок з усякого роду платежів», а також «репресивних заходів» щодо «куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни» [7, с. 137].

У наступній сталінській директиві від 14 січня 1928 р. почали використовувати риторичну добу громадянської війни: хлібозаготівлі порівнювалися з фортецею, яку потрібно «захопити чого б це не коштувало». Керівникам парторганізацій учергове пропонувалося «вдарити по скупнику і куркулю», «заарештувати спекулянтів, куркулів та інших дезорганізаторів ринку і політики цін» [7, с. 147].

Реалізовуватися репресивні заходи мали передусім по лінії органів держбезпеки. 4 січня 1928 р. ОДПУ СРСР надіслало своїм місцевим органам телеграфне розпорядження, яким зобов'язало «здійснити арешти найбільш крупних приватних хлібозаготівельників і найбільш злісних хліботорговців (останніх у невеликій кількості), які зривають конвенційні заготівельні і збутові ціни». Слідство за цими справами передбачалося проводити у прискореному порядку, а самі справи спрямовувати до Особливої наради [7, с. 136]. Вилучений у приватників хліб передавався «за конвенційними цінами держзаготівельникам, кооперації з перерахуванням коштів до... Фінвідділу ОДПУ» [7, с. 141]. Телеграма ОДПУ СРСР до місцевих органів від 15 січня 1928 р. категорично заборонила оприлюднювати у відкритих публікаціях будь-яку інформацію про масові операції органів держбезпеки, пов'язані із хлібозаготівлями [4, с. 44].

Про перебіг виконання директиви Кремля органи ДПУ УСРР відвідувалися вже наприкінці січня 1928 р., доповівши «нагору», що тільки з 5 січня до 26 січня притягнуто до відповідальності 876 приватних торговців, з яких 704 осіб заарештовано; 275 приватників засуджено до різних термінів позбавлення волі – від одного місяця до п'яти років суворої ізоляції з конфіскацією всього майна й висланням за межі України. 33 осіб вислано через Особливу нараду. ДПУ УСРР також повідомило про прискорену процедуру слідства і суду: дізнання тривало від двох до дев'яти днів, розгляд справ у суді – від двох до чотирнадцяти [7, с. 201].

На початку квітня 1928 р. органи держбезпеки республіки доповіли Кремлю про підсумки оперативної роботи із хлібозаготівель. Протягом масової операції заарештували 1726 приватників, з них по хлібозаготівельному ринку – 174 осіб. Заготівельникам передали 250 тис. пудів хліба. За спекуляцію хлібом органи держбезпеки заарештували 90 куркулів, слідчі органи – 150 куркулів, за агітацію – 180 куркулів, за

терор – 29 куркулів. Особлива нарада вислала 202 приватників. Одночасно органи ДПУ УСРР здійснили й чистку місцевих органів влади: було знято з посад 134 низових працівників, передано до суду справи на 54 голів сільрад, 17 членів райвиконкомів, 56 представників кооперації. За зв'язок з приватниками притягнули до відповідальності 201 співробітника заготівельних організацій [7, с. 234–235].

Важливу роль у реалізації надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927/28 р. відіграли й органи юстиції. Так, директивний лист Наркомату юстиції УСРР від 16 січня 1928 р. націлював органи прокуратури й суди на те, що «каральна політика повинна бути жорсткою відповідно до вимог кампанії». Усі хлібозаготівельні справи передбачалося розглядати в позачерговому порядку [8, с. 245]. До «куркулів та спекулянтів, що тримають у себе великі запаси хліба задля підвищення цін і дезорганізації хлібного ринку», рекомендувалося застосовувати ст. 127 КК УСРР. Водночас в обіжнику Наркомату юстиції від 14 лютого 1928 р. зазначалося, що ст. 127 слід брати на озброєння лише «в основних хлібозаготовчих округах», її використання не повинно «бути масового характеру й жодному разі не мати своїм об'єктом середняка». Порушення кримінальних справ за цією статтею проти куркулів і спекулянтів слід було обов'язково узгоджувати з місцевим окрпарткомом, а про вироки в таких справах негайно повідомляти Генерального прокурора республіки [9, арк. 4].

Однак перші два місяці використання нових методів хлібозаготівель засвідчили, що всупереч деклараціям влади про «антикуркульський і антиспекулянський» характер каральних акцій репресивний удар був спрямований і проти соціально-близьких верств селянства. Наркомат юстиції УСРР визнавав, що в низці округів ст. 127 КК пристосовується «не тільки до куркулів і спекулянтів, які збирають у себе великі запаси хліба, але й до селян, у яких запас часто не перевищує споживчих та засівних потреб». У зв'язку з цим прокуратура республіки зробила роз'яснення для місцевих органів юстиції, що під великим запасом хліба треба розуміти запас, що перевищує 2 000 пудів [9, арк. 26].

Застосування надзвичайних методів заготівель дало змогу владі протягом січня – березня 1928 р. відправити до державних засіків 93 млн. пудів хліба, забезпечивши виконання планових завдань в Україні на 116%. Проте за перші 15 днів квітня виконання планового завдання в республіці впало до 22,4%. Щоб забезпечити новий перелом у виконанні хлібозаготовчого плану, Наркомат юстиції УСРР в обіжнику від 28 квітня 1928 р. знову рекомендував місцевим органам юстиції:

«1) В усіх випадках виявлення злісного огриття хліба куркульськими елементами негайно винних притягати до кримінальної відповідальності за ознаками арт. 127 КК;

2) В усіх випадках виявлення спекулятивної діяльності, що ламає планове завдання, переслідувати судом за ознаками арт. 135 або відповідних випадках арт. 128 КК» [9, арк. 35].

Дізнання й слідство в цій категорії справ пропонувалося проводити в прискореному режимі, у трьохденний термін, і негайно надсилати їх до слухання в суді. Для виявлення на селі куркульських та спекулятивних елементів, що злісно приховують хліб і ведуть агітацію проти його продажу, передбачалося використовувати і спеціальну агентуру, і громадські організації села. Травневий обіжник Наркомату юстиції УСРР вимагав негайно закінчити дізнання й слідство в хлібозаготівельних справах і невідкладно заслухати їх у судах [9, арк. 33].

Унаслідок лише в Миколаївському окрузі «за час ударної хлібозаготовчої кампанії (січень – червень 1928 р.)» порушено 80 судових справ проти куркулів села та спекулянтів міста, 24 справи – проти працівників кооперації й інших громадських організацій, притягнуто до суду 97 осіб, з яких 39 засуджено до позбавлення волі, 22 – до примусових робіт і штрафів, одну – умовно, інших виправдано [10, с. 48]. У Лубенському окрузі за ст. 127 КК УСРР засудили 116 осіб: «заможного-куркульського елемента» – 50 осіб, або 43%, крмарів – 32, або 27,4%, середняків – 31, або 27%, бідняків – 3, або 2,6%» [10, с. 44].

За даними Наркомату юстиції УСРР, найбільш поширеним заходом соціального захисту, який суди застосовували до приватників-спекулянтів, стало позбавлення волі до одного року із конфіскацією частини або всього майна, з високими штрафами й висланням після відбуття покарання за межі України. Термін ув'язнення збільшували до 5 років у тих випадках, коли «злочин ускладнено зв'язком з агентами державних і кооперативних організацій, хабарництвом і т. ін.» [11, с. 114].

Запускаючи маховик масових репресій проти селянства під час хлібозаготівельної кампанії 1927/1928 р., керівництво країни не врахувало можливості існуючої пенітенціарної системи УСРР. Тому наприкінці 1928 р. влада зіткнулася з проблемою перевантаженості «будинків примусових робіт» – БУПРів. На 15 листопада 1928 р. у БУПРах республіки, розрахованих лише на 17 000 осіб, утримувалося понад 43 000 в'язнів. Скажімо, у Глухівському БУПРі замість 65 в'язнів сиділо 750, у Сталінському замість 120 в'язнів – 600. Через це 12 грудня 1928 р. Наркомат юстиції УСРР зобов'язав нарсуди «негайно вжити максимально можливих дій щодо зміни міри запобіжного заходу в'язням, ... орієнтуючись ... на скорочення 50% загальної кількості в'язнів, що числяться за нарсудами». Аналогічне скорочення кількості підслідних, що утримувалися під вартою, мали здійснити й окрпрокуратури [12, арк. 173].

Наступна репресивна кампанія в українському селі пов'язувалася із запровадженням у середині травня 1929 р. «нових форм» проведення хлібозаготівель. Зауважимо, що спочатку вони були апробовані на території Казахстану, Сибіру й Уралу, де їх увели відповідно до постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 20 березня 1929 р. Результати використання нових методів хлібозаготівель Кремль цілком задовольнили, відтак 4 травня 1929 р. Наркомторг СРСР поширив їх на Україну, Башкирію, Татарію, Нижню Волгу, Північний Кавказ, Середню Волгу і Центрально-Чорноземну область [7, с. 612–614]. На основі загальносоюзних актів 11 травня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову, де визначено механізми проведення хлібозаготівель на завершальному етапі кампанії протягом травня – липня 1929 р. Згідно з нею встановлювалися обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на село за принципом

самообкладання кожного селянського господарства, які затверджувалися на загальних зборах селян або земельних громад. Оскільки постанова визнавала замочну частину села головними утримувачами хліба, основну частину хлібозаготівельного плану (75%) передбачалося виконати за їх рахунок. НКЮ, ДПУ і НКВС отримали вказівку розгорнути «боротьбу з елементами, що ведуть активну роботу щодо зриву наших заходів в галузі хлібозаготівель». Нові методи заготівель запроваджувались у 20 округах республіки, зокрема в Артемівському, Дніпропетровському, Луганському й ін. [13, арк. 97]. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 14 травня 1929 р. поширила «нові форми хлібозаготівель» на територію ще двох округ: Лубенського і Кременчуцького [14, арк. 75].

До недавніх хліба передбачалося застосовувати штрафні санкції, у разі ж несплати штрафу використовувати опис і продаж майна. В адміністративному порядку опис і продаж майна неплатників мали здійснювати або сільради, або їхні комісії, «або державні органи, на які покладено обов'язок продажу майна» [15, арк. 25]. Спочатку сума штрафу не могла перевищувати удвічі розмір непроданого хліба [16, арк. 94], проте за постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 3 липня 1929 р. «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів» штрафна сума збільшилася до п'ятиразової вартості незданого хліба [10, с. 102]. Та владі й цього здалося замало, а тому Наркомат юстиції та Прокуратура республіки дозволили застосовувати до «злісних нездавців», яких притягували до кримінальної відповідальності за ст. 58 Кримінального Кодексу, штрафні стягнення в межах до десятиразового розміру невнесених платежів. Під час штрафкування хліб оцінювали за ринковими, а не державними цінами, які визначалися окрторгвідділом для певного району [15, арк. 31]. Загалом запровадженням системи « - разування» (російською мовою «-кратирование») держава фактично санкціонувала проведення процесу розкуркулення, уже фактично здійснюваного в 1927/28 р. і 1928/29 р., хоча й під виглядом застосування «тимчасових надзвичайних заходів».

Влада прекрасно усвідомлювала зміст і наслідки запровадження «нових форм» хлібозаготівель, а тому намагалася пом'якшити їхній репресивний ефект щодо окремих категорій громадян. Так, Наркоматом юстиції і Прокуратурою республіки встановлено особливу процедуру примусового стягнення з «чужоземних підданих»: у директиві від 5 липня 1929 р. роз'яснювалося, що таку дію можна застосовувати в кожному конкретному випадку за рішенням окрвиконкому й обов'язковою санкцією окрпрокурора. Прокурорам дозволялося надавати позитивні висновки лише в тих випадках, коли в господарстві будуть виявлені запаси збіжжя в кількості, що уможливило виконання зобов'язання, установленого рішенням загальних зборів села. У разі ж відсутності належних обсягів зерна прокурор не мав права санкціонувати процедуру примусового стягнення. При цьому, штрафуючи українських громадян, місцеві органи влади і прокуратури в подібні «тонкощі» не дуже заглиблювались [17, арк. 106].

З поширенням «нових методів» хлібозаготівель репресивний тиск на українське селянство здійснювався насамперед по адміністративно-судовій лінії. Лише в Полтавському окрузі на 10 липня 1929 р. описали 2 409 і продали 1 348 куркульських господарств [18, арк. 33]. Органи ДПУ УСРР визнавали, що для районних організацій методи адміністративного тиску стали основними, хоч вони й суперечили директивам Наркомату юстиції та Прокуратури республіки від 16 травня 1929 р. В окремих округах опис і продаж майна ставали масовими. У Кременчуцькому окрузі, наприклад, до 20 липня 1929 р. було зроблено 1 397 описів та 686 продажів майна, заарештовано 266 осіб, а в Уманському окрузі за цей час описали 993 господарства та заарештували 330 осіб [19, арк. 65]. Усього ж навесні 1929 р. у 22 округах України (з чотирьох десятків) розпродано майно 18 тис. куркульських господарств, які ухилялися від виконання зобов'язань із хлібозаготівлі, покладених на них сільськими сходами [1, с. 116].

У рамках нового етапу хлібозаготівельної кампанії ДПУ республіки санкціонувало проведення з 20 червня 1929 р. «масової операції з вилучення куркульського та антирадянського елементу». Основний оперативний удар спрямовувався проти «куркульських районів з великими хлібними припасами, які внаслідок значної антирадянської активності куркульства та інших причин відставали з виконанням хлібозаготівельного плану». Під час цієї операції Полтавський окрвідділ ДПУ лише з 20 червня до 10 липня 1929 р. ліквідував 40 «контрреволюційних угруповань», заарештувавши 131 особу, і вилучив 72 одиниць. Загалом тут намічалася вилучити 128 осіб, але «через опір і активність антирадянських і куркульських елементів» план вирішили перевиконати. У ході проведення операції Полтавський окрвідділ ДПУ використовував дані «активного і допоміжного обліку» (вилучивши в такий спосіб 153 особи) та «первинні матеріали» [18, арк. 17], що дає підстави висновувати, що більшість заарештованих протягом певного часу перебували у полі зору органів ДПУ.

185 заарештованих із 203 зарахували за соціальним станом до куркулів. Водночас викликає сумнів кваліфікація більшості заарештованих як осіб з антирадянським минулим: колишніх бандитів, білих, членів «Союзу хліборобів власників», поліціантів [18, арк. 16]. Аналіз кримінальних справ настановує на висновок, що слідчі ДПУ не тільки довільно визначали соціальний стан фігурантів справи, але й маніпулювали їхнім «антирадянським минулим». Серед викритих «контрреволюційних організацій» – угруповання Можарської сільради Сахновщанського району К. Рижова, С. Бабича, М. Бабича і О. Савченка, яким висунули обвинувачення в дискредитації кампаній, передусім хлібозаготівель, і погрозах окремим членам КНС та активістам села [18, арк. 18]. Справи «контрреволюціонерів» передавалися на розгляд до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР або до надзвичайної сесії окрсуду.

Між тим Полтавський окрвідділ ДПУ не збирався припиняти «оперативний натиск» на село і після завершення масової операції, організувавши додаткове вилучення колишніх поміщиків, великих землевласників, активних учасників повстанського й бандитського руху загальною чисельністю до 300 осіб [18, арк. 19]. Нову репресивну акцію санкціонувала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 5 липня 1929 р.

Полтавські чекісти разом з окрпарткомом мали підготувати до 20 липня список куркульсько-поміщицьких господарств, що активно виступали проти хлібозаготівель, «на висланні за межі України» [20, арк. 69]. Знову до цього питання політбюро ЦК КП(б)У повернулося лише в середині жовтня 1929 р., зобов'язавши керівника ДПУ В. Балицького «терміново розглянути список, наданий Полтавою», та «вжити засобів до прискорення ...висилки» куркульсько-поміщицьких сімей за цим списком» [20, арк. 112].

Натомість із застосуванням надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1928/29 р. досягнути задекларованої владою мети не вдалося, адже навіть органи ДПУ УСРР зрозуміли, що хлібозаготівельний план виконували не стільки за рахунок куркульства, скільки завдяки середняцьким і бідняцьким верствам. Переконавши владу щодо наявності в заможних верств села значних хлібних лишків спростовують дані обшуків: наприклад, лише в 135 осіб із 203 заарештованих Полтавським окрвідділом ДПУ виявили хліб, при цьому розміри вилученого не вказувалися [18, арк. 19]. Фактично нездатність заможної верстви села забезпечити виконання встановленого на травень – липень плану заготівель визнано й політбюро ЦК КП(б)У, ухваливши 18 червня 1929 р. постанову, яка дозволила «сумлінним куркулям», що частково продали хліб державі, довиконати хлібозаготівлі та сплатити накладені на них судами штрафи в серпні за рахунок нового врожаю [16, арк. 104]. Водночас Наркомат юстиції теж змушений був визнати, що штрафи, накладені на злісних нездавців хліба, були явно нереальними, сягаючи 9-12-18 тис. крб, не залежали від майнового стану засуджених, руйнували їхні господарства. Крім того, судові репресії у справах про хлібозаготівлі (ст. 7–58) застосовувалися не лише до куркулів, але й середняків, при чому останніх засуджували до суворіших видів покарання [21, арк. 27].

Чергове посилення «оперативного натиску» чекістських органів на українське село простежується з кінця серпня 1929 р. в рамках хлібозаготівельної кампанії 1929/30 р. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1929 р. заготівельникам нагадали про необхідність застосування до куркулів, які ухиляються від виконання завдань, п'ятиразового штрафу, ст. 61 КК РСФРР і відповідних статей законів республік. Від органів держбезпеки при цьому вимагалось «посилити застосування висилок як засобу боротьби зі злісними спекулянтськими елементами», а від Наркомату юстиції УСРР – забезпечити проведення на місцях низки показових процесів «із суворим покаранням особливо злісних куркулів і спекулянтів» [22, арк. 5].

Реакцією ОДПУ СРСР на настанови Кремля стала телеграма від 23 вересня 1929 р., яка зобов'язала місцевих чекістів «рішуче ударити по куркулеві...; добитися чого б воно не коштувало задчі цими елементами належних з них надлишків і посилити застосування репресивних заходів, зокрема виселення по відношенню до куркульських заможних прошарків села» [3, с. 31]. На виконання вказаних директив до 24 жовтня 1929 р. кількість заарештованих органами ДПУ УСРР досягнула 3 705 осіб, із них – 1858 куркулів і спекулянтів [3, с. 32]. На 4 листопада за злочини, пов'язані із хлібозаготівлею, за ґратами вже перебували 4 393 особи: 2 083 осіб за контрреволюційні злочини, 2 310 – за економічні [7, с. 742]. Восени 1929 р., під час нової хлібозаготівельної кампанії, по адміністративно-судовій лінії «розкуркулили» ще 15 тис. селянських дворів [1, с. 116].

Застосування надзвичайних заходів під час хлібозаготівель 1927–1929 рр. зумовило сплеск насильства в українському селі. Масові обшуки, арешти, побиття, залякування зброєю, заслання поступово перетворюються на звичайні методи проведення хлібозаготівельних кампаній. І хоча в партійних документах ці дії кваліфікувалися як поодинокі випадки перекручень «з боку окремих уповноважених ОПК, з боку окремих РПК та партосередків», йшлося про складніше й системніше явище, яке неможливо подолати разовими акціями боротьби з «порушеннями революційної законності». Зробивши ставку на насильство в стосунках із селянством, влада фактично розв'язала руки численній армії виконавців своїх настанов, дала їм зрозуміти, що для досягнення поставленої мети можна застосовувати будь-які методи.

Однією з причин порушень революційної законності в українському селі під час здійснення господарсько-політичних кампаній було поширення пияцтва серед місцевих партапаратників – у 1928 р. ЦК та ЦКК КП(б)У визнавали його причиною 25 % випадків притягнення до партвідповідальності [23, арк. 11]. Саме в стані алкогольного сп'яніння відповідальні працівники, командировані на село на період хлібозаготівель, знущалися із селян, ґвалтували жінок. Під час чистки сільських партосередків у 1929 р. за пияцтво і свавілля виключили з партії 16 % комуністів, а ЦКК КП(б)У визнавав, що комісії, здійснюючи перевірку, позбавляли партквитків не добрих комуністів за «чарку горілки», а лише тих, хто пиячив систематично [13, арк. 77].

Водночас центральне й республіканське партійне керівництво дозволяло собі час від часу організовувати показові покарання «перекрутників», знімаючи почасті в такий спосіб напруження в селянському середовищі. Так, 31 березня 1928 р. секретно-оперативне управління ОДПУ підготувало циркуляр, яким зобов'язало повноважних представників, начальників губернських та обласних відділів ДПУ перевірити всі факти «викривлень класової лінії низовим радянським апаратом і забезпечити покарання винних». В особливо серйозних випадках органи держбезпеки повинні були застосовувати арешт з подальшим переданням справи до судових органів або до Особливої наради при колегії ОДПУ [7, с. 231].

Невдовзі до «відновлення революційної законності» долучилося й партійне керівництво республіки. Постанова політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1928 р. вимагала «посилити боротьбу з адміністративним свавіллям радапарату на селі, особливо щодо усунення перегинів стосовно середняків, рішуче припиняючи їх там, де вони мають місце» [24, арк. 8]. Перегини проти середняка рішуче засудили також квітневий і липневий (1928 р.) пленуми ЦК ВКП(б), які також зажадали від місцевої влади вжити невідкладних заходів із викорінення «перекручень класової лінії» на селі. Виконуючи ці вказівки, Наркомат юстиції УСРР 20 липня 1928 р. надіслав до всіх округів республіки директиву про негайне припинення судових справ, порушених

проти середняків і бідняків у період хлібозаготівель. Верховний суд УСРР та окружні суди переглянули вироки за ст. 127 і скасували майже третину їх, а за 20 % пом'якшили вироки [25, с. 112].

У розпал наступної заготівельної кампанії 2 червня 1929 р. ЦК КП(б)У знову попередив парткоми всіх рівнів, радянські органи на селі й усіх працюючих на хлібозаготівлях, що «за насильство і побиття селян винні будуть притягуватися до судової відповідальності» [16, арк. 106]. Наркомат юстиції республіки в обіжнику від 6 червня 1929 р. деталізував методи впливу на «перекрутників»: передбачалося негайно порушувати «карне переслідування за ст. 98 КК і такі справи закінчувати слідством в найкоротший термін». Своєю чергою, суди мали застосовувати до винних «найсуворіший (в межах санкції) захід соцзахисту» [26, арк. 19]. Але грізні реляції Наркомату юстиції щодо порушників революційної законності мали вигляд потрясіння повітря, бо на той час силові методи стали основним інструментом реалізації політики влади в українському селі. Тому 3 січня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У цинічно рекомендувало окрпарткомат притягувати до судової відповідальності «лише товаришів, що припустилися грубих перекручень у своїй роботі (побоїв та ін.)» [27, арк. 4] – тобто інші, так би мовити, «незначні» форми знущань із селян не потрібно було брати до уваги.

Як карали «перекрутників» на практиці, можна простежити на прикладі уповноваженого із хлібозаготівель у Казанківському районі Криворізького округу О. Бурдіно, який під час проведення заготівель у селах Новолазарівської й Новоскелеватської сільрад уживав найжорстокіші заходи щодо бідняків і середняків: арешти, торттури, знущання. Ймовірно, казанківським заготівельникам усе б зійшло з рук, якби доведені до відчаю селяни не почали бунтувати. 24–25 листопада 1929 р. в селах Новолазарівка й Новоскелеватка відбулися масові виступи з вимогами припинити репресії, звільнити заарештованих, на що влада не могла не відреагувати [28, с. 132, 135]. Розслідування причин заворушень здійснювало ДПУ УСРР, яке відрядило до Криворізького округу свого відповідального співробітника. Начальника Криворізького окрвідділу ДПУ Патрушева «за несвоєчасне інформування» відсторонили від роботи, а справа О. Бурдіно навіть розглядалася 3 січня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому ухвалене рішення про передачу її на розгляд суду [27, арк. 4]. Голова ДПУ УСРР В. Балицький вимагав суворого покарання казанківських заготівельників «аж до застосування вищої міри покарання» [28, с. 136].

16 січня 1930 р. Криворізький окрсуд засудив О. Бурдіно й інших заготівельників до 4 років позбавлення волі – на судовому засіданні більшість фактів знущань із селян підтвердилися не лише жертвами насильства, «але й самим засудженим Бурдіно». Проте 13 травня 1930 р. Пленум Верховного суду УСРР ухвалив рішення про зміну вироку, установивши О. Бурдіно нове покарання – 6 місяців примусової праці та пом'якшивши покарання й іншим співучасникам злочину [29, арк. 45 зв.]. М'якість покарань фігурантів резонансної справи засвідчила, що порушникам меншого калібру не слід боятися будь-яких санкцій, тож проведена владою робота по боротьбі з перекрученнями не могла суттєво вплинути на стан законності на селі, і застосування «надзвичайних заходів» під час здійснення сільськогосподарських кампаній обернулося перетворенням насильства на норму у ставленні держави до селян.

Таким чином, протягом заготівель 1927–1929 рр. сформувалися основні механізми каральних дій влади проти селянства, які остаточно кристалізувалися під час наступних господарсько-політичних кампаній. Репресії проти селян застосовувалися комплексно – разом по лінії надзвичайних органів (ДПУ), органів юстиції й радянських органів. При цьому, якщо у 1926–1927 рр. утручання структур держбезпеки в хлібозаготівельний процес мало характер разових акцій, то в 1928–1929 рр. воно стає систематичним. До заготівельних справ почали застосовуватися прискорені процедури дізнання, слідства, судового розгляду, практикувалися показові процеси з метою виховного впливу на «нездавців хліба». В цілому, особливістю заготівельних кампаній 1927–1929 рр. стало те, що репресії перетворилися на основний інструмент забезпечення виконання державних планів.

#### Джерела та література

1. Кульчицький С. В. Підготовка «великого перелому»/ С. В. Кульчицький // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 106–124.
2. Калініченко В. В. Селянське господарство України у доколгоспний період (1921–1929 рр.) // В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1991. – 131 с.
3. Капустян Г. Т. «Надзвичайщина» та селянський опір в Україні (кінець 1920-х рр.) / Г. Т. Капустян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 31. – К.: Інститут історії України, 2005. – С. 21–34.
4. Виноградов В. К. Информационные материалы ОГПУ за 1923–1929 гг./ В. К. Виноградов // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 2. 1923–1929 гг./ Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 25–51.
5. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки/ В. В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 2000. – 482 с.
6. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки// В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Документы и материалы. В 5-ти тт./ Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929/ Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999. – 880 с.
8. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область/ Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко, О. І. Железна. – Кн. 1. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 800 с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф. 24, оп. 13, спр. 46.
10. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933/ АН України. Інститут історії України та ін.: Упоряд.: Г. М. Михайличенко, С. П. Шаталіна; Відп. Ред. С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
11. Железногорський Г. Органи юстиції в хлібозаготівчій кампанії / Г. Железногорський // Червоне право. – 1928. – № 3. – С. 111–116.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 2804.

13. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2966.
14. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 6, спр. 164.
15. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 3001.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 6, спр. 163.
17. Державний архів Дніпропетровської області (далі Держархів Дніпропетровської обл.). – Ф. Р – 1518, оп. 1, спр. 5.
18. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2992.
19. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 3014.
20. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 16, спр.14.
21. ЦДАВО України. – Ф.8, оп. 14, спр. 93.
22. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2964.
23. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 20, спр. 2625.
24. ЦДАГО України. – Ф.1, оп. 16, спр.13.
25. Єрмак О. П. Здійснення ленінської політики обмеження і витіснення капіталістичних елементів міста і села на Україні в 1927–1929 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Єрмак Олександр Петрович. – К., 1974. – 210 с.
26. ЦДАВО України. – Ф. 24, оп. 13, спр. 55.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184.
28. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Валерій Васильєв, Лінн Віола. – Вінниця : ЛОГОС, 1997. – 536 с.
29. ЦДАВО України, ф. 24, оп. 13, спр. 65,

**Романец Н. Р. Репрессивные механизмы хлебозаготовительных кампаний 1927-1929 гг.**

*В статье исследуется роль репрессий в осуществлении хлебозаготовительных кампаний 1927-1929 гг. в украинском селе. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, определены особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти. Показано, что на протяжении заготовительных кампаний 1927–1929 гг. репрессии против крестьян применялись комплексно – одновременно по линии ДПУ, органов юстиции и советских органов. Доказано, что в 1927-1929 гг. репрессии превратились в основной инструмент обеспечения выполнения государственных хлебозаготовительных планов.*

**Ключевые слова:** крестьянство, кулачество, хлебозаготовка, репрессии, политика, ГПУ.

**Romanets N. R. Repressive mechanism of the grain procurements in 1927-1929.**

*The research studies the repressive mechanism of the grain procurements in the ukrainian village in 1927-1929. Based on the analysis of new archival documents, the author defines the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities. It is shown that repression against the peasants used complex - along the line of GPU, justice and Soviet bodies. Repression have become the main tool for the implementation of state grain procurement plans in 1927-1929.*

**Keywords:** peasantry, kulaks, grain procurements, repressions, policy, GPU.

УДК

О. М. Ігнатуша

## ЦЕРКОВНИЙ ФАКТОР РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ МОВОЮ ДОКУМЕНТА: ЕПІЗОД 1920 р.

*Публікується оригінальне історичне джерело – послання до віруючих Тимчасового Вищого Церковного Управління на Півдні Росії. Документ з'явився у вересні 1920 р. на території Криму, підконтрольній білогвардійцями, а звітти – поширився по всьому півдню України. Послання відіграло центральну роль у проведенні релігійно-моральних заходів церкви, спрямованих на посилення проросійських патріотичних почуттів населення. Воно активізувало монархічні настрої, блокувало соціальний і національно-визвольний рух у суспільстві. Підкреслюється ідейна співзвучність положень послання 1920 р і фразеології російських політиків та церковних діячів 2014 р.*

**Ключові слова:** послання, ВВЦУ, церква, білогвардійський рух, російська ідея, царизм, революція, визвольний рух.

Російська агресія проти України, що розпочалася у березні 2014 р. і триває донині, актуалізує вивчення історії українсько-російських конфліктів та їхніх складових. З огляду на суперечливу позицію у сучасному конфлікті православної церкви Московського патріархату, постає питання про пошук історичних коренів цієї суперечності. Зазначені міркування привертають нашу увагу до характеристики позиції церковної влади на боці інтервенції, організованої російськими білогвардійцями у 1919–1920 рр. Яскравою демонстрацією такої ідейної позиції стала підготовка і поширення "Послання" від імені вищої церковної влади на території, підконтрольній білогвардійцям, – Тимчасового Вищого Церковного Управління на Півдні Росії (російською – *Временного Высшего Церковного Управления на Юге России*) – О.І.). Оскільки це послання стало лише предметом побіжної уваги історіографії з її відповідними політизованими оцінками [1, с. 13; 2, с.229-230; 3] і детально не аналізувалося з точки зору загального ідейного спектру, вважаємо за доцільне звернути предметну увагу на нього як на яскравий взірць проросійських позицій.